

Яўген Іваноў
Магілёў

Да антагенезу афарызма як адзінкі мовы vs. маўлення (сацыялінгвістычны і сацыякультурны аспекты)

Афарызм як разнавіднасць выслоўяў (гэсп. сцісла і яскрава выказаных глыбокіх думак) вядомы з даўніх часоў. Найстаражытнейшым літаратурным помнікам афарызмаў з'яўляюцца „Павучанні Кагемні” – звод выслоўяў дыдактычнага зместу, пашыраны ў Егіпце яшчэ ў пачатку III-га тыс. да н.э.¹ З глыбіні тысячагоддзяў паходзяць афарыстычныя жанры народнай вусна-паэтычнай творчасці – прыказкі, прымаўкі, народныя выслоўі, прыкметы, параўнанні і г.д.

Парэміі афарыстычнага зместу ўжываліся, як можна меркаваць паводле антрапалагічных даследаванняў, яшчэ ў эпоху неаліту (прыкладна ў VIII–III тысячагоддзях да н.э.). Знакаміты англійскі антраполог Э. Б. Тайлар (1832–1917) у сваёй вядомай працы „Primitive Culture” (1871) заўважае, што ў мове жыхароў архіпелага Фіджы, якія яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя знаходзіліся на той стадыі развіцця, якую б археолагі назвалі познім каменным векам, было зафіксавана некалькі прыказак. Гое ж самае было адзначана і ў іншых сучасных прымітыўных культурах². Калі ж улічваць, што ў глатагенезе пераносна-вобразнаму спосабу абагульнення рэчаіснасці, уласціваму прыказкам, не магло не папярэднічаць функцыянаванне абагульненых выказванняў з прамым значэннем, а ўстойлівым у маўленні афарыстычным фразам – свабодных па сваёй лексічна-граматычнай струк-

¹ Гл.: Н. П. Гуля, *Дидактическая афористика Древнего Египта*, Ленинград 1941.

² Гл.: Э. Б. Тайлар, *Первобытная культура*, Москва 1989, с. 77.

туры афарыстычных выказванняў (у тым ліку і ў якасці прататыпаў прыказак і прымавак), то можна сцвярджаць, што афарызм як прадукт і спосаб маўленча-мысленчай дзейнасці існаваў ужо ў самы ранні перыяд развіцця мовы (прынамсі, да VIII тысячагоддзя да н.э.).

1.0. Кагнітыўныя і граматычныя перадумовы фармавання афарызма ў антагенезе мовы. Перадумовай узнікнення афарызма трэба лічыць эмпірычнае адкрыццё першабытным чалавекам таго факту, што сувязі паміж тымі ці іншымі аб'ектамі рэчаіснасці здольны мець сталы характар, г.зн. больш ці менш рэгулярна паўтарацца ў аднолькавых умовах існавання гэтых аб'ектаў. Можна меркаваць, што без усведамлення гэтага было б наогул немагчыма асэнсаванне „нечага” як „нечага”, г.зн. былі б немагчымы, у прыватнасці, і акты элементарнай і першаснай сігніфікацыі – *дофонетическое и свертфонетическое осмысление слепого звука в целях коммуникации праз подведение единичного под общее и функционирование общего как чего-то, дающего смысла соответствующему единичному*³. Гэтаксама ж утварэнне суджэнняў тыпу *Іван – гэта чалавек ці Жучка – гэта сабака*⁴ немагчыма без асэнсавання ў межах перцепцыі таго, што „Любы” *Іван – гэта чалавек і „Любая” Жучка – гэта сабака* (г.зн. без усведамлення таго, што ўсе аднародныя адзінкавыя рэаліі можна звесці да пэўнай агульнасці). А гэта, у сваю чаргу, цалкам немагчыма без упэўненасці ў тым, што „Іван” – гэта імя менавіта чалавечае, а „Жучка” – гэта мянушка менавіта сабачая (г.зн. без сталай сувязі адпаведнага оніма з пэўным класам аднародных аб'ектаў наймення).

Узнікненне афарызма як знакавай адзінкі мовы vs. маўлення, што адлюстроўвае не асобныя, канкрэтныя рэаліі, а іх цэлыя класы, было непарыўна звязана з узнікненнем тэарэтычнага мыслення і магчымасцю катэгарыяльнага размежавання ў свядомасці чалавека думкі і рэчаіснасці, калі агульнае паняцце аддзяляецца ад таго прадмета, які яно абазначае, і пераўтвараецца ў асобную „сутнасць” (што адбылося ў антагенезе чалавечага мыслення прыкладна ў перыяд верхняга палеаліту 50–40 тысяч гадоў да н.э.). Менавіта гэты час трэба лічыць у глагенезе ніжняй мяжой развіцця выказванняў абагульненай семантыкі

³ А. Ф. Лосев, *О первичных типах языковой сигнификации*, [в:] А. Ф. Лосев, *Языковая структура*, Москва 1983, с. 144–145.

⁴ Дзе „сказуемое в данном случае мы привлекли как некую общность, осмысливающую все подпадающие под нее единичности”, а „подлежащее уже перестали понимать как нечто глобальное и нерасчлененное, как нечто туманное и бессмысленное, но стали понимать как нечто получившее для себя определенный смысл, как нечто теперь уже осмысленное”. гл.: Там жа, с. 145.

(resp. афарызмаў), а гэта, у сваю чаргу, значыць, што элементарныя па сваёй сінтаксічнай пабудове афарыстычныя выказванні былі ўласцівыя чалавечай мове яшчэ на самых ранніх стадыях эвалюцыі Homo sapiens.

Моўнае адлюстраванне сталых сувязей паміж тымі ці іншымі аб'ектамі рэчаіснасці патрабуе выкарыстання пазачасавых сінтаксічных канструкцый сказа. Гэтаму ў найбольшай ступені адпавядаюць іменныя сказы, якія, што пераканаўча паказаў Э. Бенвенист, будучы супрацьпастаўленыя дзеяслоўным сказам як дзве розныя формы выказвання, ніколі не ўжываюцца для апісання фактаў у іх канкрэтнасці, а адлюстроўваюць толькі „абсалютныя ісціны” па-за сувяззю з часам, асобай і абставінамі (таму і найбольш падыходзяць для такіх выказванняў, як „выслоўі” і „прыказкі”, ды імі звычайна і абмяжоўваюцца), бо *именное утвердительное предложение, внутренне законченное, ставит высказывание вне какой бы то ни было временной или модальной локализации или субъективной связи с говорящим*⁵. Гэта складае такі тып граматычнай абстракцыі, як „лакацыя (абстракцыя адносін чалавека да месца і часу маўлення)”, што разам з двума іншымі тыпамі абстракцыі – намінацыйнай і прэдыкацыйнай з'яўляецца асновай намінацыйнай, сінтаксічнай і прагматычнай функцый мовы і характарызуе яе цалкам як сродак зносін, пазнання і ўздзеяння⁶. Магчымасць існавання бездзеяслоўных сказаў сведчыць аб тым, што прэдыкацыя (як сцвярджэнне пазачасавай сувязі аб'ектаў і/або іх прыкмет) цалкам незалежная ад лакацыі (як дэіксісу сітуацыі зносін, што вызначаецца трыадай „я – тут – зараз”) і ў гістарычнай перспектыве развіцця граматычнай структуры мовы не магла ёй не папярэднічаць, бо толькі ў дзеяслоўных сказах спалучаюцца фармальныя паказчыкі і сэнсы ўсіх трох функцый моўных выяўленняў (да прэдыкацыі дадаецца лакацыя праз намінацыю як паказчык спосабу быцця – саму лексему дзеяслова).

Менавіта таму формы прэдыкацыі без дзеяслова (альбо іншых граматычных форм тэмпаральнасці, аспектуальнасці, персанальнасці і г.д.) у выглядзе простага злучэння двух імёнаў з'яўляюцца найстарэйшымі ў антагенезе мовы і настолькі, паводле Э. Бенвениста, „усеагульныя”, што лягчэй было б пералічыць канкрэтныя мовы,

⁵ Э. Бенвенист, *Именное предложение* [1950], [в:] Э. Бенвенист, *Общая лингвистика*. Москва 1974, 176.

⁶ Гл.: Ю. С. Степанов, *Семиотическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка)*, „Известия АН СССР: Серия литературы и языка”, 1973, т. 32, вып. 4, с. 340–355.

у якіх яны з цягам часу зіклі (напрыклад, сучасныя германскія мовы). А гэта значыць, што афарызм як прадукт і спосаб маўленча-мысленчай дзейнасці знайшоў сваё ўвасабленне ўжо ў перынасных формах прэдыкацыі (інакш кажучы, можна меркаваць, што першыя выказванні, пабудаваныя па мадэлі двусастаўнага сказа, былі менавіта афарыстычнымі), што адлюстравана ў шматлікіх прыказках і прымаўках розных моў свету. Параўн.: бел. *Баязлівому і заяц – воўк, Згуба не загуба, Са рока з кола – дзесяць на кол, Які чорт Хомка – такая яго жонка*; рус. *Вольному – воля, Попытка не пытка, Ум хорошо, а два лучше*; лац. *Omnis homo mortalis* ('Чалавек смертны'), *Omnia praeclara rara* (< *Ciceronis*) ('Усё выдатнае – рэдкасць'); англ. *The sooner the better* ('Хутчэй – лепш'), *Like father, like son* ('Які бацька, такі сын'); ням. *Ehestand Wehestand* ('Брак – ярмо'), *Lange Haare kurzer Sinn* ('Валасы доўгія, розум кароткі'), *Mitgefangen Mitgehungen* ('Грэх папалам і бяду папалам') і да т.п. Афарыстычныя парэміі такога тыпу, як правіла, маюць вельмі старажытнае паходжанне і ў многіх сучасных індаеўрапейскіх мовах з'яўляюцца толькі рэфлексамі калісьці вельмі прадукцыйнай мадэлі іменнага сказа.

2.0. Сацыялінгвістычная значнасць афарыстыкі на розных этапах развіцця грамадства (гістарычныя змены ў парадыгме функцый афарызма). З'яўленне першых прыказак, такім чынам, аддзяляе ад нашых дзён сапраўдная бездань часу. Паказальна пры гэтым, як заўважае Э. Тайлар, што пераважная большасць прыказак і прымавак у сучасных народаў першабытнай культуры ні ў чым не ўступаюць еўрапейскім. Напрыклад, „негритянская поговорка *Тот, у кого только бровь служит луком, никогда не может убить зверя* если не так изящна, то, безусловно, более живописна, чем английская *Грубое слово не ломает костей*. Старый буддистский афоризм *Человек, предающийся вражде, похож на того, кто бросает пепел с подветренной стороны: пепел летит назад и покрывает его с ног до головы* выражен менее прозаично и с большим остроумием в пословице негров *Пепел летит назад в лицо тому, кто его бросает*”⁷. Гэта дазваляе меркаваць, што афарызмы-парэміі на ўсім працягу гісторыі свайго развіцця як прадукту маўленча-мысленчай дзейнасці (у тым ліку і ў яе ўсведамленні як творчага акта) засталіся нязменнымі не толькі па спосабах свайго ўтварэння і адлюстравання рэчаіснасці, але і як структурны тып тэкстаў і адзінак мовы. Разам з тым,

⁷ Э. Б. Тайлар, *Первобытная культура...*, с. 77.

з развіццём цывілізацыі прыказкі і прымаўкі паступова страчваюць сваю камунікацыйна-прагматычную актуальнасць, няўхільна звужаецца галіна іх прымянення і ўсё больш і больш памяншаецца іх роля ў розных сферах жыцця соцыуму.

2.1.0. Эпістэмалагічнае прызначэнне афарыстыкі першабытнага часу (прыярытэт дэкларацыйна-светавызначальнай функцыі). Прыказка была адным з першых моўных сродкаў абагульнення, яна дазваляла значна эканоміць эпістэмалагічныя, кагнітыўныя і камунікацыйныя працэсы і таму мела выключнае значэнне для „першабытнага розуму”. Для першабытнага чалавека прыказка была адразу гатовай формулай маральных паводзін, практычным указаннем, вызначэннем і тлумачэннем рэчаіснасці, жыццёвым прысудам і да т.п. Кансерватыўнасць першабытнай думкі, што заключалася ў вызначэнні крытэрыя ісціны не паводле логікі „здаравага сэнсу”, а паводле „спрадвечнасці”, зрабіла прыказку нязменлівым паданнем, дагматам, настаўленнем, запеветам папярэдніх пакаленняў нашчадкаў. Такага роду функцыю першабытных прыказак можна вызначыць як **дэкла-рацыйна-светавызначальную**.

Першаснасць названай функцыі прыказак для першабытнага чалавека можна яскрава праілюстраваць крыху нечаканым, на першы погляд, але выключным па сваёй паказальнасці прыкладам іх ужывання ў мове прадстаўнікоў сучасных прымітыўных культур, што згадваецца Э. Бенвеністам:

В словесном состязании, которое практикуется у различных народов и типичной разновидностью которого является *hain-tenu* племени мери-на [этничной группы малагасійцаў, што жыве на Мадагаскары – Я.І.], нет в действительности ни диалога, ни высказывания. Ни один из двух партнеров не создает высказывания: состязание состоит в цитировании пословиц и контрцитировании контрпословиц. Ни одного эксплицитного указания на предмет спора нет. Тот из двух играющих, у кого запас пословиц больше или кто использует их более искусно, более хитро и неожиданно, ставит соперника в тупик, и его объявляют победителем. Эта игра имеет только внешнее сходство с диалогом⁸.

Светавызначальная функцыя прыказак, якая дамшавала ў іх антагенезе на працягу многіх тысячагоддзяў (і захавалася, як убачым ніжэй, і дагэтуль), абумовіла не толькі тэматычна-зместавую разнастайнасць афарызмаў-парэміяў, але і іх выключную рэпрэзентацыйнасць

⁸ Э. Бенвеніст, *Формальны апарат высказвання* [1970], [в:] Э. Бенвеніст, *Общая лингвистика*, с. 317.

у адлюстраванні інфармацыі аб гістарычных умовах як жыцця пэўнага этнасу, так і развіцця чалавека і грамадства ўвогуле.

2.1.1. Гістарычны экскурс: афарызмы-парэміі „юрыдычнага” зместу як крыніца вывучэння эвалюцыі прававых нормаў у грамадстве. Па прыказках і прымаўках можна вычарпальна прасачыць узнікненне, эвалюцыю і этнакультурныя асаблівасці развіцця прававых нормаў у грамадстве⁹. У прыватнасці, менавіта ў выглядзе афарызмаў-парэмій існавала даўней большасць фармулёвак звычайнага права, найперш т.зв. „законы таліёну” – прынцыпы крымінальнай адказнасці ў раннякласавым грамадстве, калі пакаранне дакладна адпавядала прычыненай шкодзе. Параўн. вядомую формулу закону адплаты, занатаваную ў Святым Пісанні: рус. *Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб: как он сделал повреждение на теле человека, так и ему должно сделать* (Левит, 24, 20). Законы таліёну захаваліся і ў сучасным грамадстве, але пераважна толькі як нормы маралі (за выключэннем т.зв. „кроўнай варожасці” ў яе прамым сэнсе пераважна ў культурах некаторых прымітыўных этнасаў), якія пры пэўных умовах могуць набываць сацыяльнае гучанне. Параўн., напрыклад, афарыстычную формулу святой помсты ворагу за яго злачынствы ў гады Вялікай Айчыннай вайны бел. *Кроў за кроў, смерць за смерць* (гэтым заклікам канчалася знакамітая Прысяга беларускіх партызан¹⁰).

Ролю афарызмаў-парэмій у фіксацыі прававых нормаў жыцця чалавека наогул цяжка пераацаніць. Да ўзнікнення пісьменства, відаць, менавіта ў прэцэдэнтных тэкстах захоўваліся асноўныя юрыдычныя рэгламентацыі адноснаў паміж членамі першабытнага соцыуму¹¹. Гэта пацвярджаецца вельмі вялікай колькасцю прыказак і прымавак,

⁹ Прыказкі і прымаўкі юрыдычнага зместу з’яўляюцца асобнымі аб’ектамі вывучэння парэміялогіі, этнаграфіі, гісторыі і тэорыі права. Адным з першых і найбольш значных ва ўсходнеславянскай філалогіі навуковых даследаванняў, якое не страціла свайго значэння да сённяшняга дня, з’яўляецца праца И. Снегиревъ, *Обозрѣніе юридическаго быта въ продолженіе древняго и средняго периода русской народной жизни*. „Юридическія записки” 1842, т. 2, с. 263–305. Найбольш значныя зборнікі т.зв. „юрыдычных прыказак і прымавак” былі ўкладзены яшчэ ў XIX стагоддзі, параўн., на рускай мове А. А. Суховъ, *Бытовья юридическія пословицы русскаго народа*. „Юридическій вѣстникъ” 1874, № 9–10, с. 45–67.

¹⁰ Гл. С. Ф. Иванова, Я. Я. Иваноў, *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраязнаўчы дапаможнік*, Мінск 1997, с. 86–88.

¹¹ Вытокі прэцэдэнтнага права трэба шукаць менавіта ў апелыванні да афарызмаў-парэмій пры вызначэнні прысуду, якія з’яўляюцца прэцэдэнтнымі тэкстамі і знакамі тыповых сітуацый рэчаіснасці (у тым ліку і ўзаемаадносін індывідаў у грамадстве).

у якіх адлюстраваныя нормы звычайнага права¹² (склаўся нават спецыяльны жанр парэміялагічных зборнікаў, т.зв. „*Rechtsparemiographie*“). Паводле аб'ёму тэматычная група юрыдычных прыказак і прымавак уступае бадай што толькі такому вялікаму класу афарызмаў-парэмій, як народныя прыкметы прыродазнаўчага зместу¹³. Прыказкі і прымаўкі юрыдычнага зместу пакладзены ў аснову першых прававых кодэксаў. Парэміямі, у прыватнасці, з'яўляюцца шматлікія афарыстычныя фармулёўкі „рымскага права“¹⁴.

Вялікую ролю адыгралі прыказкі і прымаўкі ў юрыдычным светапоглядзе сярэднявечнага чалавека, менавіта яны рэгламентавалі пераважную частку яго сацыяльных і маральных паводзін. Параўн., напрыклад: рус. *Холоп на боярина не послух* (прыгонны не можа быць сведкай на свайго пана ў судзе), *Очи на очи глядят, очи речи говорят* (правіла ажыццяўлення вочнай стаўкі), *От миру прочь – не мирянин* (прынцып тэрытарыяльнага фармавання абшчыны), *По муже раба, по рабе холоп* (адлюстраванне нормы прыгоннай залежнасці, якая распаўсюджвалася на мужа або жонку), *Подавайся по рукам, легче будет волосам* (права вырашаць судовую справу шляхам узаемнага пагаднення, бо да сярэдзіны XVI стагоддзя ў Маскоўскай дзяржаве існаваў звычай прызнаваць правым таго, хто пры сведках перацягне свайго суперніка за валасы¹⁵) і да т.п.

Не зніклі афарызмы-парэміі юрыдычнага зместу і з развіццём заканадаўчага і прэцэдэнтнага права. Амаль да пачатку XX стагоддзя з дапамогай юрыдычных прыказак рэгулявалася значная частка побытавых адносін сялянскага жыцця ў славянскіх народаў¹⁶. У наш

¹² І гэта без уліку тых юрыдычных афарызмаў-парэмій з прамой матывіроўкай агульнага значэння, якія не дайшлі да першых парэміяграфіаў па прычыне змянення (ці ўвогуле знікнення) тых прававых нормаў, што былі ў іх адлюстраваны.

¹³ Толькі ў адной з прац, напрыклад, змешчана каля 900 парэмій юрыдычнага зместу, што колькасца перавышае любую прадметна-тэматычную групу рускіх парэмій, акрамя прыродазнаўчых прыкмет, гл.: Я. Кузнецовъ, *Семейное и наследственное право въ народныхъ пословицахъ и поговоркахъ*, „Журналь Министерства юстиціи“ 1910, № 6, с. 201-243; № 10, с. 160-199.

¹⁴ Параўн.: *Латинские юридические изречения*, Москва 1996.

¹⁵ Гл.: В. П. Аникин, *Пословицы и поговорки*, [в:] В. П. Аникин, *Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор*, Москва 1957, с. 17.

¹⁶ Гл., напрыклад: И. И. Иллюстровъ, *Юридическія пословицы и поговорки русскаго народа: (Опытъ систематическаго, по отдѣламъ права, собранія юридическихъ пословицъ и поговорокъ русскаго народа)*, Москва 1885; Я. Кузнецовъ, *Обязательственное право въ пословицахъ и поговоркахъ русскаго народа*, „Журналь Министерства юстиціи“ 1903, № 2, с. 243-270; № 3, с. 277-308; Я. Кузнецовъ, *Семейное и наследственное право въ народныхъ пословицахъ и поговоркахъ*, „Журналь Министерства юстиціи“ 1910, № 6, с. 201-243; № 10, с. 160-199.

час афарызмы-парэміі юрыдычнага зместу скарыстоўваюцца звычайна для ўнармавання адносін паміж людзьмі ў тых сферах жыцця, што аб'ектыўна альбо суб'ектыўна застаюцца па-за межамі дзеяння афіцыйнага заканадаўства, г.зн. працягваюць ужывацца ў дэкларацыйна-светавызначальнай функцыі. Напрыклад, у зладзейскім аргэ (параўн.: рус. *Всё твоё и наше - всегда было моё и наше; За стукачом топор гуляет* і да т.п.¹⁷), у дзіцячай мове (параўн.: рус. *Первый раз прощается, второй раз запрещается, а третий никогда; Первое слово дороже второго* і да т.п.¹⁸). Параўн. таксама сучасную англійскую прыказку *Possession is nine points of the law* ('Валоданне – гэта амаль закон', альбо літаральна 'гэта дзевяць пунктаў закону'), якая пацвярджае правы ўладальніка пры адсутнасці адпаведных юрыдычных дакументаў, што яшчэ ў XVII стагоддзі мела сапраўдную юрыдычную сілу (калі ніхто з супернікаў не мог прадставіць пісьмовых доказаў сваіх правоў на валоданне чымсьці, суд вызначаў ад дзевяці да дванаццаці пунктаў на карысць таго, хто валодаў гэтым у дадзены момант¹⁹).

2.2.0. Сацыякультурная запатрабаванасць афарызмаў-парэмій у сярэднявеччы (першаснасць дырэктыўна-светапазнавальнай функцыі). Сапраўды вялікую ролю, як ужо згадвалася, адыгрывалі прыказкі і прымаўкі ў культуры еўрапейскага сярэднявечча. Гэта быў час, калі ў святасці чалавека суіснавалі дзве рэальнасці: „зямная” і „боская”. Усведамленне сярэднявечным чалавекам „зямной” рэальнасці толькі як адлюстравання „боскай” дэтэрмінавала яскрава сімвалічны спосаб мыслення і пазнання быцця. Адным з найбольш прыдатных моўных сродкаў адлюстравання такой формы мыслення з'яўляецца менавіта прыказка, якая мае іншасказальны, алегарычны сэнс.

У прыказках ахопліваліся ўсе бакі жыцця сярэднявечнага чалавека – рэлігія, культ і метафізічныя ўяўленні аб свеце, быт, права, суд і грамадскі лад, мараль, штодзённыя паводзіны і сямейнае жыццё, каляндар, агранамічныя парады і назіранні за прыродай (у тым ліку і прагнозы прыродных з'яў) і г.д. Сфера функцыянавання парэмій была амаль неабмежаванай: яны шырока ўжываліся як у вусным, так

¹⁷ Гл.: *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: (Речевой и графический портрет советской тюрьмы, Москва 1992, с. 334, 341.*

¹⁸ Гл.: В. П. Белянин, И. А. Бугенко, *Живая речь: (Словарь разговорных выражений), Москва 1994, с. 120.*

¹⁹ Гл.: R. Ridout, C. Witting, *English Proverbs Explained, London 1969, prov. 558.*

і ў пісьмовым маўленні. Да прыказак звярталіся ў звычайным маўленні і ў рытарычных тэкстах самых розных жанраў (у тым ліку і канфесіянальных), іх вучылі ў кляштарных школах і універсітэтах, імі падмацоўвалі застольны тост і судовы прысуд, яны шырока ўжываліся ў эпісталярных тэкстах і літаратурных творах (і ў праявінай, і ў вершаванай форме). Дарэчы, адметнай рысай менавіта сярэднявечнай культуры з'яўляецца тое, што функцыянаванне прыказак у мове мастацкай літаратуры не было абмежавана геналагічна-семантычнай дыферэнцыяцыяй літаратурных твораў. Прыказка арганічна ўваходзіла і ў тэксты нават т.зв. „высокіх” літаратурна-мастацкіх жанраў (эпічных паэм, рыцарскіх раманаў і г.д.), што не было ўласціва папярэдняй гісторыі развіцця еўрапейскага літаратурнага працэсу. Сярэднявечныя ж „труверы” звычайна вельмі добра ведалі антычную лацінамоўную літаратуру, з якой яны часта чэрпалі не толькі тэмы ці сюжэты, але і кампазіцыйныя і нарацыйныя прыёмы, а тагачасныя трактаты па паэтыцы арыентаваліся менавіта на вопыт антычнасці.

У такіх выпадках, калі паміж тымі ці іншымі сродкамі мовы і пэўным спосабам мыслення назіраецца гістарычная сувязь, звычайна згадвацца шырока вядомая тэорыя К. Фослера аб адзінстве антагенезу форм мыслення і форм мовы, выкладзеная ў яго вядомых працах *Geist und Kultur in der Sprache* (1925) і *Frankreichs Kultur und Sprache* (1929)²⁰. Гэтая тэорыя, аднак (нават без уліку ступені яе рэпрэзентацыйнасці ўвогуле), нягледзячы на ўсю сваю знешнюю прывабнасць, зусім не вычэрпвае праблему вызначэння перадумоў актыўнага развіцця парэміялагічных сістэм еўрапейскіх моў менавіта ў часы сярэднявечча.

2.2.1. Алегарычнасць сярэднявечных прыказак як спадчына першабытнага мыслення. Па-першае, сімвалізм прыказкі, яе алегарычнасць адпавядае міфалагічнай свядомасці першабытнага чалавека. Сіпкрэтызм яго мыслення, не аддзеленага ад эмацыянальнай, афектыўнай сферы, а таксама няздольнасць ідэнтыфікаваць самога сябе ў свеце абумовілі метафарычнае асэнсаванне рэчаіснасці, адухаўленне яе фрагментаў, калі адны аб'екты выступалі ў якасці знакаў іншых аб'ектаў на падставе збліжэння паводле другасных, пачуццёвых якасцей, сумежнасці ў прасторы і часе і г.д. Інтэлектуальная (кагнітыўная) спецыфіка міфа, наколькі вядома, вынікае з яго асэнсавання як *автономной символической формы культуры, особым обра-*

²⁰ Параўн., напрыклад: А. Г. Назарян, *История развития французской фразеологии*, Москва 1981, с. 62–63.

зом *моделирующей мир*²¹, дзе існуе апазіцыя сакральнае (ранняе, міфалагічнае) vs. прафаннае (цяперашняе, эмпірычнае). Першае аддзелена ад другога вялікім часавым прамежкам і асэнсоўваецца не як звычайнае мінулае, а як ідэалізаванае першабыццё, што калісьці папярэднічала недасканаламу эмпірычнаму часу, але было страчана, і можа быць штучна адноўлена (змадэлявана), таму рэаліі міфічнага часу ўспрымаюцца як прэцэдэнтныя, узорныя ў адносінах да рэаліі навакольнай рэчаіснасці, якія яны прызначаны замяшчаць. У гэтым сэнсе светаўспрымання першабытнага і сярэднявечнага чалавека адрозніваюцца толькі вектарнай скіраванасцю прафаннага і сакральнага (другое ў сярэднявечнай свядомасці атаясамлівалася з царствам боскім, якое павінна было прыйсці замест часовага зямнога), але цалкам аднолькавыя ў сваёй схільнасці да сімвалізацыі рэчаіснасці.

Алегарычнасць прыказак як катэгарыяльная ўласцівасць іх семантычнай структуры, можна меркаваць, цалкам сфармавалася менавіта ў перыяд першабытнага міфалагічнага мыслення, калі абагульненне рэчаіснасці ажыццяўлялася не шляхам лагічнай (у тым ліку і паводле „здаравага сэнсу“) іерархіі ад канкрэтнага да абстрактнага, а праз перасэнсаванне канкрэтнага і персанальнага. Менавіта гэтым можна вытлумачыць вытанчаную вобразнасць прыказак у сённяшніх народаў прымітыўнай культуры. І ў сучасных развітых літаратурных мовах можна знайсці прыказкі, вобразная матывіроўка сэнсу якіх звязана з яшчэ першабытнай міфатворчасцю. Напрыклад, у бел. *На нашыя ногі высокія парогі* ('Не адолець перашкоды') лексема *парог* ужываецца ў сваім пераносным значэнні 'перашкода, перапона', якое ўзнікла на аснове асэнсавання ў славянскім фальклоры хатняга парога як сімвалічнай мяжы паміж светам жывых і светам памерлых. Пераход гэтай мяжы патрабуе нейкай ахвяры, таму парог атаясамліваецца з чымсьці нязручным (аб яго спатыкаюцца) або ўвогуле з неадольнай перашкодай. Такое ўяўленне звязвалася ў першабытнай міфалагічнай мадэлі свету з асэнсаваннем „парога“ (ці ўвогуле ўвахода ў чалавечае жылло) як рэальнай мяжы паміж Космасам (асвоенай чалавекам прасторай) і Хаасам (неасвоенай, і таму варожай прасторай). У пазнейшыя часы (у тым ліку і ў сярэднявеччы) прыказкавыя алегорыі толькі адлюстроўваліся з дапамогай іншых моўных сродкаў ці набывалі іншыя адценні зместу (параўн. бел. *На нашыя ногі высокія парогі*

²¹ Е. М. Мелетинский, *Мифология*, [в:] *Философский энциклопедический словарь* [1983]. Москва 1989, с. 370.

і *Без Бога ні да парога, Без хлеба яда – да парога зада*). У гэтай сувязі Э. Тайлар меў пэўныя падставы, калі, будучы пад уражаннем дасціпнасці сімвалічных вобразаў туземных прыказак, сцвярджаў, што *на ўровне еўрапейскай сярэднявечнай культуры яны, конечно, іграли очень важную роль в воспитании народа, но период, когда они создавались, по-видимому, пришел уже к концу*²².

2.2.2. Дыдактычнасць і сатырычнасць сярэднявечных прыказак як субстанцыянальныя ўласцівасці афарызмаў-парэмій. Па-другое, сваё найбольшае адлюстраванне ў сярэднявечнай літаратуры, маралізатарскі ці дыдактычны характар якой звычайна непасрэдна звязваецца з т.зв. „прыказкавым” спосабам мыслення, прыказка знайшла ў творах сатырычнага жанру (параўн., напрыклад, знакамітыя шэдэўры старажытнафранцузскай літаратуры „*Roman de Renart*” XII–XIII стагоддзяў і „*Roman de la Rose*” XIII стагоддзя), дзе яна з’яўляецца яго неад’емным элементам. Аднак шырокае ўжыванне прыказак у сатырычных і гумарыстычных творах уласціва і антычнай літаратуры²³, і асабліва літаратуры эпохі Адраджэння. Напрыклад, колькасць толькі перафразаваных прыказак у выдатным помніку сатырычнай літаратуры Рэнесансу – рамана Ф. Рабле „*Gargantua et Pantagruel*” (1532) дасягае 80 (што складае 7,0% ад агульнай колькасці ўстойлівых адзінак у творы)²⁴. Найлепшым жа ўзорам выкарыстання прыказак у рэнесанснай культуры, безумоўна, трэба лічыць знакаміты твор М. дэ Сервантэса Сааведры *El Ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (1605–1615), дзе майстэрства легендарнага Санча Пансы „размаўляць” прыказкамі з’яўляецца ўзорным. Нават у часы класіцызму, калі элементы гутарковай мовы маглі ўжывацца (у тым ліку і ў творах „ніжэйшых” жанраў – камедыях, сатырах, байках і г.д.) пераважна дзеля моўнай характарыстыцы персанажа, бо не лічыліся прыналежнасцю літаратурнай мовы, прыказка не толькі не знікла з сатырычных і гумарыстычных твораў, але і часам займала выключнае месца ў вобразна-стылістычнай архітэктоніцы мастацкага тэксту, як, напрыклад, у *La Comédie des proverbes* (1633 [1618]) А. дэ Манлюка, што амаль цалкам складаецца з прыказак, прымавак і фразем.

²² Э. Б. Тайлар, *Первобытная культура...*, с. 78.

²³ Аднак вобразныя афарыстычныя выказванні ў творах старажытнагрэчаскіх ці старажытнарымскіх аўтараў бывае вельмі цяжка адназначна кваліфікаваць як ме-навіта парэміі або як індывідуальна-маўленчыя ўтварэнні.

²⁴ Паводле А. Г. Назарян, *История...*, с. 81.

Канешне, можна шукаць, як гэта нярэдка робіцца, вытокі папулярнасці прыказак у творах сатырычнага і гумарыстычнага жанраў літаратуры Адраджэння і наступных эпох у самім сярэднявеччы (як прамое гістарычнае наслідаванне або як пародыю на тую ролю, якую адыгрывалі парэміі ў сярэднявечнай культуры), але нельга не ўлічваць той факт, што прыказкі заўсёды былі адной з арганічных частак „смаховой культуры” ўвогуле, незалежна ад тых спецыфічных, унікальных рысаў, якія яна набыла ў сярэднявеччы. *Кроме пародийной литературы, жаргон клириков, монахов, школяров, судейских и народная разговорная речь были насыщены разнообразными травестиями различных [...] изречений, положений хозячей мудрости* [вылучана намі – Я.І.]²⁵. Сцісласць, кампактнасць, падвойны сэнс, уласцівыя дасціпным жартам²⁶, з’яўляюцца таксама і катэгарыяльнымі прыкметамі прыказак, сярод якіх сустракаецца шмат адзнак, што не толькі ўжываюцца з экспрэсіўна-стылістычным адценнем жартаўлівасці, іранічнасці і да т.п., але і самі з’яўляюцца дасціпнымі жартамі. Гэта найперш вялікая колькасць афарызмаў-парэмій з алагічнай структурай зместу тыпу бел. *Пабачым, сказаў сляпы <, як бязногі паскача>, Няхай конь думае, бо вялікую галаву мае*, рус. *Было бы несчастье, да дождь помешал, Нет молочка, так сливок дай, Ныне люди таковы: унеси что с чужого двора – вором назовут, Помоги, боже, кому бог поможет, Подковать бы козла, чтобы мерин не падал* і да т.п., якія *почти все имеют пародийный характер*²⁷.

2.2.3. Сацыякультурная запатрабаванасць сярэднявечных прыказак як аднаго з найважнейшых сродкаў нерэлігійнага асэнсавання быцця. Росквіт прыказкі як маўленчага жанру ў часы сярэднявечча трэба тлумачыць не тым, што яе іпшасказальнасць, алегарычнасць адпавядала сімвалічнаму спосабу мыслення сярэднявечнага чалавека, а яе дыдактычнасць – пераважна маралізатарскай скіраванасці сярэднявечнай літаратуры. Галоўнай прычынай надзвычайнай папулярнасці парэмій у гэтыя часы, думаецца, была іх сацыякультурная запатрабаванасць (і перш за ўсё прыказак) як аднаго з найважнейшых сродкаў адлюстравання не рэлігійна-

²⁵ М. М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса* [1965], Москва 1990, с. 99.

²⁶ М. Минский, *Остроумие и логика когнитивного бессознательного* [1984], [в:] *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка*, Москва 1988, с. 282.

²⁷ Гл.: Ю. И. Левин, *Логико-семиотический эксперимент в фольклоре*, „Семиотика и информатика” 1981, вып. 16, с. 146.

га асэнсавання быцця і, бадай што, адзіна магчымай формы духоўнай культуры сярэднявечнага чалавека, амаль цалкам свабоднай ад рэлігійнага светаразумення. Гэта пацвярджаецца найперш зусім невялікай ужывальнасцю ў складзе сярэднявечных парэмій лексічных адзінак, што належаць да прадметна-тэматычнай сферы „рэлігія і царква”²⁸. Адносна ж значная колькасць афарызмаў-парэмій канфесіянальнай зместава-тэматычнай прыналежнасці ў сярэднявечных зборніках прыказак тлумачыцца толькі тым, што ўкладальнікамі гэтых зборнікаў былі пераважна клірыкі.

У парэміях былі занатаваны веды пра тыя прыродныя і сацыяльныя з’явы, з якімі сярэднявечны чалавек сутыкаўся ў сваёй паўсядзённай практыцы і якія мелі для яго жыццёва важнае значэнне, але не былі часткай рэлігійнай карціны свету. Таму можна сцвярджаць, што парэміі (і перш за ўсё прыказкі і прымаўкі) як прадукт маўленча-мысленчай дзейнасці выконвалі ў часы сярэднявечча перш за ўсё менавіта светапазнавальную функцыю²⁹.

Прыказкі (як і ўсе парэміі) не толькі „абслугоўвалі” эністэмалагічныя запатрабаванні сярэднявечнага чалавека, звязаныя з яго звычайнай жыццядзейнасцю, яны былі яшчэ і, бадай што, адзіным сродкам захавання ведаў аб свеце, заснаваных на эмпірычным вопыце. Акрамя таго, прыказкі былі яшчэ і моцным сродкам выхавання, бо тлумачылі найбольш значныя для чалавека з’явы жыцця. Выдатны французскі філолаг XIX стагоддзя П. Кітар меў падставы, калі ў сваёй вядомай працы *Etudes historiques, littéraires et morales sur les proverbes français et le langage proverbial* (1860) сцвярджаў, што ў „дзікія” часы сярэднявечча прыказкі былі, так бы мовіць, адзінай асновай развіцця духоўнага

²⁸ Напрыклад, у старажытнафранцузскай мове лексема *Dieu* сустракаецца толькі прыкладна ў 100 прыказках і прымаўках (паводле А. Г. Назарян, *История...*, с. 62).

²⁹ Гэта, што паказальна, было характэрна не толькі для еўрапейскага сярэднявечча. Напрыклад, у сярэднявечнай Індыі (V–XVII стагоддзях) менавіта выслоўі-парэміі, што ствараліся звычайна ў вершаванай форме, складалі пераважную частку тэкстаў неканфесіянальнага зместу на новаіндзейскіх мовах (з X стагоддзя). У прыватнасці, бенгальская вусная народная паэзія канца ранняга сярэднявечча прадстаўлена толькі выслоўямі-парэміямі і легендамі пра мясцовых багоў. Першыя дайшлі да нас у двух выклых – „*Слова Лака*” і „*Слова Клоны*”, што датуюцца XI–XIII стагоддзямі (пісьмовая фіксацыя адпаведных зборнікаў датуецца XVII стагоддзем). У іх былі замацаваны веды, жыццёвы і грамадскі вопыт многіх пакаленняў: яны распавядаюць пра сельскагаспадарчыя тэрміны, ураджай і недарод, пра пасадку дрэў і пабудову жылля, характар жанчыны, звычкі жрачоў, адлюстроўваюць назіранні над з’явамі прыроды, даюць астранамічныя, медыцынскія і іншыя навуковыя звесткі, а таксама карысныя парады, вызначаюць нормы грамадскіх паводзін і інш. (гл.: *История Индии в средние века*, Москва 1968, с. 590).

жыцця грамадства³⁰. Такое іх прызначэнне (як і ўсіх парэмій увогуле) можна вызначыць як дырэктыўную функцыю, якая у сукупнасці з светапазнавальнай складае спецыфічную функцыю прыказак і прымавак у культуры сярэднявечча – дырэктыўна-светапазнавальную.

2.3.0. Уласна моўнае прызначэнне афарызмаў-парэмій у Новы час (прыярытэт функцыі абагульнення рэчаіснасці). Сацыякультурная дэвальвацыя прыказкі ў Новы час была дэтэрмінавана змяненнем яе функцый – спачатку (з пераходам да класавага грамадства) была страчана першасная роля дэкларацыйна-светавызначальнай функцыі, а потым (з заканчэннем сярэднявечча) і дырэктыўна-светапазнавальнай. Дамінаваць стала функцыя абагульнення разнастайных сувязей паміж з'явамі рэчаіснасці. Менавіта таму значна скарацілася колькасць агульнаўжывальных прыказак і прымавак. Напрыклад, у сучаснай французскай мове іх налічваецца (без уліку варыянтаў) каля 200 адзінак, у той час як у старажытнафранцузскай мове, прынамсі да XV стагоддзя, было больш за 2000³¹. Гэта азначае, што кожны француз у сярэднявеччы ведаў прыкладна 2000 парэмій. Зараз нават цяжка ўявіць сабе гэта, бо, напрыклад, у рускай мове агульнавядомых прыказак і прымавак налічваецца толькі ад 300 да 500 адзінак, што складае яе т.зв. „парэміялагічны мінімум”³², з якіх наўрад ці больш за 50 адзінак сапраўды масава распаўсюджаныя і актыўна ўжываюцца на ўзроўні ідыялекту, г.зн. з'яўляюцца найбольш агульнаўжывальнымі³³.

³⁰ Паводле А. Г. Назарян, *История...*, с. 62.

³¹ Там жа, с. 61.

³² Гл.: Г. Л. Пермяков, *300 общепотребительных русских пословиц и поговорок: (Для говорящих на болгарском языке)*, Москва – София 1986; Г. Л. Пермяков, *К вопросу о паремиилогическом минимуме языка: (На материале русских народных изречений)*, [в:] Г. Л. Пермяков, *Основы структурной паремииологии*, Москва 1988, с. 143–169; G. L. Permjakow, *300 allgemeingebrauchliche russische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten: (Ein illustriertes Nachschlagewerk für Deutschsprechende)* [1985], Leipzig 1989.

³³ Знакаміты „парэміялагічны эксперымент” Р. Л. Пермякова, калі рэспандэнтам прапануецца назваць на пачатковых фрагментах знаёмыя ім парэміі, адлюстроўвае толькі найбольш вядомыя адзінкі, таму што апелюе перш за ўсё да зрудных носьбітаў мовы, а не прызначаны адлюстраваць частотнасць ужывання прыказак і прымавак у маўленні, хаця з дапамогай статыстычнай апрацоўкі даных „парэміялагічнага эксперыменту” і можна вызначыць, напрыклад, ступень папулярнасці тых ці іншых парэмій, а таксама іх субгеналагічных разнавіднасцей, у пэўным моўным асяроддзі з улікам яго геаграфічнай і дэмаграфічнай дыферэнцыяцыі (як гэта паспрабаваў зрабіць, напрыклад, А. Крикман, *Паремииологические эксперименты Г. Л. Пермякова*, [в:] *Малые формы фольклора*, Москва 1995, с. 338–382).

Значна зменшыўся і сам парэміялагічны фонд³⁴. Асноўная ма-са парэмій выйшла з маўленчай практыкі, але дзякуючы таму, што яны былі *не лишены значення самі по себе, потому что их остроумие часто так же свежо и мудрость их так же устойчива, как и в старину*³⁵, многія старажытныя прыказкі і прымаўкі захаваліся да сённяшняга дня, але толькі як фальклорныя творы ў памяці асобных носьбітаў мовы. Першапачаткова ж парэміі не маглі існаваць па-за сітуацыяй свайго прымянення, па-за маўленнем, калі той ці іншы канкрэтны выпадак тлумачыўся праз пэўную агульную заканамернасць. Гэта яскрава адлюстравана ў шэрагу першых сярэднявечных парэміялагічных зборнікаў, дзе кожная прыказка падавалася ў кантэксце. Ё якім паведамлялася пра нейкі прыватны выпадак. Напрыклад, укладзены ў 1180 годзе ананімны фландрскі зборнік *Proverbes au vilain* – самая старажытная крыніца французскіх народных прыказак і прымавак – цалкам складаецца з вершаваных шасцірадковікаў, кожны з якіх заканчваецца якой-небудзь парэміяй у якасці абагульнення і словамі *...ce dit li vilains* ('...так кажа вилан, г.зн. селянін').

Працэс страчвання першароднай сувязі большасці прыказак і прымавак з мноствам канкрэтных сітуацый штодзённага жыцця абумовіў у свой час спробы інтэрпрэтацыі іх магчымага сэнсу, што прадвызначыла ўзнікненне ў пачатку XVII стагоддзя ў французскай літаратуры жанру т.зв. „драматычных прыказак” (*proverbes dramatiques*, альбо *pièce de raquent*) – невялікіх драматычных твораў у аснову зместу якіх пакладзена нейкая прыказка. У большасці выпадкаў гэта былі аднаактовыя п’есы з двума-трыма персанажамі, зразумеласцю і прастатой самой дзеі, з якой відавочна павінна вынікаць чаканая мараль. Паказальна, што першапачаткова драматычныя прыказкі, якія паходзяць з салонных забаў эпохі Людовіка XIII, былі цалкам імправізаванымі і не толькі не мелі патрэбы ў сцэне, дэкарацыях і касцюмах, але нават і ў прафесійных акцёрах. Выканаўцы *pièce de raquent*, якімі мог стаць кожны з прысутных, праз жывы вытанчаны дыялог, тонкія да манернасці псіхалагічныя партрэты стваралі маленькія замалёўкі нораваў, спрабавалі ўзнавіць былую зместавую сувязь прыказкі з колішнімі штодзённымі рэаліямі, аднавіць дэklarаваныя прыказкай жыццёвыя

³⁴ Напрыклад, у вядомым зборніку ў пяці тамах „*Deutsches Sprichwörterlexicon*” (1867-1880) К. Вандэра, дзе адлюстравана шмат прыказак і прымавак, якія ўжо выйшлі ў XIX стагоддзі з актыўнага ужывання, змешчана каля 300 тысяч (!) адзінак.

³⁵ Э. Б. Тайлор, *Первобытная культура...*, с. 76–77.

законы, па якіх ніхто ўжо даўно не жыве. Адсутнасць сувязі з сучаснасцю абумовіла тое, што *proverbes dramatiques* даволі хутка перайшлі ў галіну літаратурнай драматургіі (ужо напрыканцы XVIII стагоддзя „*Mercure de France*” быў насычаны творамі гэтага, дарэчы, вельмі моднага на той час жанру), дзе паступова набылі цалкам штучны характар. Нярэдка пазней яны нават свядома не прызначаліся для сцэны, як, напрыклад, вядомыя *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée* і *Il ne faut jurer de rien*. А. дэ Мюсэ (1810–1857)³⁶, хаця іх аўтару ўдалося ўзнавіць вытанчаны стыль старадаўніх *pièce de paravent*.

Тым не менш, наўрад ці варта было б бяспрэчна пагадзіцца з вядомым катэгарычным меркаваннем Э. Тайлара, што прыказкі і прымаўкі з'яўляюцца толькі перажыткам першабытнай культуры, чым яны былі нібыта нават ужо ў эпоху сярэднявечча, калі, як ужо згадалася, *перыяд іх стварэння, відаць, закончыўся*³⁷. І першабытныя, і сярэднявечныя прыказкі і прымаўкі – гэта толькі гістарычна абумоўленыя разнавіднасці афарызмаў-парэмій са сваімі якасцямі і квантытатывымі ўласцівасцямі (гэсп. колькасцю адзнак парэміялагічнага фонду і „парэміялагічнага мінімуму” той ці іншай мовы, частотнасцю ўжывання на фоне іншых намінацыйных адзнак і г.д.), дэтэрмінаванымі сацыяльнымі і культурнымі асаблівасцямі функцыянавання прыказак і прымавак у пэўную эпоху.

3.0. Дынаміка сацыякультурнай ролі афарызмаў-парэмій у дыяхраніі. Афарызмы-парэміі, у сваю чаргу, з'яўляюцца неад'емнай часткай любой мовы ў любы перыяд яе развіцця, што можна вызначыць як абсалютную лінгвістычную універсальную панхранічнага характару. Прынамсі, яшчэ не было заўважана, што ў нейкай мове або ў нейкі яе гістарычны перыяд адсутнічалі б як ідыяматычныя, так і не ідыяматычныя ўстойлівыя фразы. Разам з тым афарызмы-парэміі вельмі моцна залежаць па ступені адлюстравання пазамоўнай рэчаіснасці і характару прыказкавай карціны свету, а таксама па спосабах функцыянавання і асабліва па ролі ў моўнай камунікацыі ад сацыяльна-культурнай гісторыі пэўнага этнасу ці увогуле ўсяго чалавечтва (а з улікам сваёй эпістэмалагічнай функцыі яшчэ і ад узроўню і спецыфікі інтэлектуальна-духоўнага развіцця чалавека і грамадства ў розныя перыяды свайго існавання).

³⁶ Праз некаторы час яны ўсё ж трапілі на сцэну і па сённяшні дзень з'яўляюцца ў заходнеўрапейскай літаратуры адным з лепшых узораў жанру *proverbes dramatiques*.

³⁷ Э. Б. Тайлор, *Первобытная культура...*, с. 78.

Зразумела, напрыклад, што з пернабытным часам назаўсёды знікла не толькі эпістэмалагічна абумоўленая патрэба ведання прыказак (і звароту да іх) як важнай крыніцы ведаў аб нормах жыцця чалавека і заканамернасцях навакольнага свету, але і абавязковая матываванасць кожнага прыказкавага вобраза, кожнай алегорыі ў свядомасці першабытнага чалавека. З часоў жа сярэднявечча прыказкі і прымаўкі ўжо ніколі не будуць адыгрываць такую вялікую ролю ў духоўнай і маўленчай культуры соцыуму (у якасці перш за ўсё эпістэмалагічнага супрацьпастаўлення рэлігійнай карціне свету). Аднак сацыякультурная дэвальвацыя дэкларацыйна-светавызначальнай (альбо эпістэмалагічнай) і дырэктыўна-светапазнавальнай (альбо дыдактычнай) функцый прыказкі не паўплывала на іх статус як дыстынктыўных функцый парэмій. Названыя функцыі не зніклі ў працэсе гістарычнага развіцця прыказак³⁸, а толькі пазбавіліся сваёй прадукцыйнасці (змянілі сваё месца ў парадыгме функцый афарызмаў-парэмій).

Паказальна ў гэтай сувязі, што змяненне прадукцыйнасці функцый прыказак і прымавак у Новы час не было раўнамерным і збалансаваным у дыяхраніі еўрапейскіх моў. Найбольш кардынальным і параўнальна хуткім гэты працэс быў у літаратурных мовах, што было абумоўлена як уласна лінгвістычнымі прычынамі (стылістычнай дыферэнцыяцыяй мовы літаратуры і кадыфікацыяй норм літаратурных моў), так і экстралінгвістычнымі (моўным пурызмам сацыяльных вярхоў грамадства, змяненнем сацыяльна-культурнай парадыгмы мыслення і г.д.).

Ужо ў эпоху Адраджэння ўжыванне прыказак і прымавак у літаратурных творах было штучным (за выключэннем твораў сатырычнага ці юмарыстычнага характару). Можна меркаваць, што менавіта ў гэты час пачало ўсталёўвацца разуменне прыказак як наяўных тэкстаў (resp. асобных твораў слоўнай творчасці). У самым канцы XV стагоддзя выдатнейшы філосаф-гуманіст і пісьменнік паўночнага Адраджэння Эразм Ратэрдамскі выдаў свой знакаміты *Adagiorum chiliades iuxta locos communes digestiae* (1500)³⁹, дзе прыказкі ўпершыню падаюцца разам з выслоўямі і крылатымі выразамі антычнага паходжання.

³⁸ Насуперак А. Г. Назарян, *История...*, с. 65.

³⁹ Гэтая кампіляцыя, дарэчы, і па сённяшні дзень не страпіла сваёй змястоўнай і лексікаграфічнай актуальнасці. Параўн., напрыклад: *Proverbia et dicta: (Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў)*, Мінск 1993, с. 253; Н. А. Гончарова, И. М. Щербакowa, *Из античной мудрости*, Мінск 1995, с. 371.

З XVII стагоддзя пачынаюцца сістэматычныя спробы разнастайнай „літаратурнай апрацоўкі” афарызмаў-парэмій ад ужо згаданых *proverbes dramatiques* да ўкладання зборнікаў „выпраўленых” прыказак і прымавак (у ўсходнеславянскай філалогіі найбольш яркім прыкладам такога „літаратурнага перакладу” афарызмаў-парэмій з’яўляецца зборнік рускіх прыказак *Пословицы, преложенные в стихи* (1785) І. Багдановіча). Нават сама ўласцівасць прыказак і прымавак адлюстроўваць заканамернасці быцця чалавека і прыроды пагардліва крытыкавалася ў спецыяльным трактате Н. Брэтона *Crossing of Proverbs* (1618). З пункта гледжання рацыяналістычных пазіцый яго аўтара, народны жыццёвы вопыт не мог служыць эпістэмалагічнай базай для пабудовы несупярэчлівай карціны свету, бо сэнс афарызмаў-парэмій паводле фармальнай логікі вельмі часта не адпавядае іспіне⁴⁰. „Крытыцы” ўжывання прыказак і прымавак прысвячаліся і асобныя літаратурныя творы. Адным з найбольш паказальных твораў такога тыпу ва ўсходнеславянскай традыцыі можна лічыць камедыю рускай імператрыцы Кацярыны II *La rage aux proverbes* (1788).

У сучасных еўрапейскіх літаратурных мовах сфера функцыянавання прыказак і прымавак у мастацкіх творах паступова звужалася да межаў ідыястылю і не вызначаецца функцыянальна-стылістычнай ці геналагічна-семантычнай дэтэрмінаванасцю.

4.0. Універсальны характар моўнай прыроды прыказак (штучнасць і метадалагічная абмежаванасць фальклорнага разумення афарызмаў-парэмій). І ў першабытных монакультурах, і ў культуры сярэднявечча афарызмы-парэміі займалі выключнае месца толькі таму, што выконвалі найперш эпістэмалагічную функцыю, адыгрывалі вельмі важную ролю ў пазнавальнай дзейнасці чалавека з міфалагічнай свядомасцю. Разам з тым, як вядома, прыказка ніколі не мела абрадавага значэння, ніколі не выконвала функцыі рытуальнага тэксту. Акрамя таго прыказкі і прымаўкі, як вядома, ніколі „не дэкламуюцца” ў адрозненне ад іншых фальклорных твораў⁴¹.

Фальклорнае разуменне прыказкі сфармавалася ў свой час пад уплывам таго, што на самым пачатку развіцця навуковага вывучэння

⁴⁰ Параўн.: А. Г. Назарян, *История...*, с. 85.

⁴¹ Што яшчэ амаль паўстагоддзя таму заўважыў вядомы рускі лінгвіст і фальклорыст І. А. Оссоветский, *Об изучении языка русского фольклора*, „Вопросы языкознания” 1952, № 3. с. 98.

афарызмаў-парэмій⁴² яны ўжо не адыгрывалі сваёй былой ролі ў жыцці чалавека і грамадства, хаця яшчэ вельмі вялікая колькасць парэмій і захоўвалася ў памяці носьбітаў мовы. Такое разуменне прыказак і прымавак вельмі моцна метадалагічна абмежаванае іх асэнсаваннем толькі як наяўных тэкстаў (г.зн. пераважна толькі аналізам іх вобразна-лагічнай і паэтычнай архітэктонікі). Менавіта таму з фальклорнага пункту гледжання немагчыма рэпрэзентаваць такія катэгорыяльныя ўласцівасці прыказак, як абагульненасць, полісемантызм, агульнаўжывальнасць і г.д., не кажучы ўжо пра іх намінацыйнасць, поліфункцыянальнасць і інш. Але галоўнае, што у тэрмінах фалькларыстыкі нельга вытлумачыць наяўнасць у прыказак і прымавак камунікацыйнай функцыі, якая характарызуе ўсе ўласна знакавыя адзінкі мовы. Гэта яскрава сведчыць аб тым, што прыказкі трэба разглядаць найперш як моўную (і, у прыватнасці, сацыялінгвістычную) з'яву, а не як жанр народнай вусна-паэтычнай творчасці.

SUMMARY

Cogitative and grammatic factors of an origin of an aphorism in histories of language, social linguistic and social cultural functions of an aphorism at different stages of a history of a society are defined. Gnosiological applicability of an aphorism in a primitive society (a priority of declarative function), social and cultural applicability of an aphorism in Middle Ages (a priority of directive function), linguistic applicability of an aphorism in 17–18 and in 19–20 centuries (a priority of function of generalization of the reality) are described. Historical dynamics of functions of an aphorism is analyzed. Universal character of function of generalization of the reality is proved.

⁴² Парэміялогія як сістэма ведаў (калі не ўлічваць спарадычныя каментары да асобных прыказак і прымавак некаторых антычных укладальнікаў парэміялагічных зборнікаў) пачала зараджацца толькі ў Эпоху Адраджэння ў сувязі з агульным ростам цікавасці да вывучэння нацыянальных еўрапейскіх моў і культур.